

DE KAROLINSKA FÄLTARKIVENS ÖDE

Av fl. dr ALF ÅBERG

UNDER KARL XII:s ryska fälttåg bildades ett mycket omfattande handskriftsmaterial i det svenska fältkansliet och högkvarteret samt hos de enskilda förbanden. Alla dessa fältarkiv försvann spårlöst efter katastroferna vid Poltava och Perevolotjna sommaren 1709. Saknaden av detta värdefulla primärmaterial har varit mycket kännbar för alla de forskare, som under tidernas lopp sysslat med kungens fälttågsplaner och det ryska kriget och som varit hänvisade till andra, bristfälliga källor.

Flera historiker, Carl Hallendorff och under senare år Hans Villius och Gunnar T. Westin, har sökt klarlägga vilka olika serier av handlingar som bildades vid de olika fältexpeditionerna under de ödesdigra åren 1707–1709. Direkt under kungen sorterade fältkansliet och högkvarteret. Fältkansliet hade år 1700 brutits ut ur det kungliga kansliet i Stockholm för att handlägga regeringsärendena i fält. Chef för detta fältkansli var statsrådet Carl Piper, och under honom tjänstgjorde flera andra berömda män, kanslirådet och kungens »propagandaminister» Olof Hermelin, statssekreteraren Henrik Gustaf von Müllern och

sekreteraren Jonas Cederhielm. Med den utomordentliga regeringsmakt som kungen förbehöll sig i fält var det självfallet ett stort antal arkivserier som uppstod vid de inrikes och utrikes expeditionerna i Pipers fältkansli. Här fanns riksregistraturet, koncepten till kungens skrivelser och de inkomna skrivelserna till kungen och Piper samt andra kanslitjänstemän. I fältkansliet ingick också andra källor till krigets historia, bl. a. en centralt förd krigsdagbok, inkomna rapporter och koncept till order och instruktioner för befälhavarna.

Trots att fältkansliets uppgifter huvudsakligen var civila, spelade det en mycket viktig roll under fälttågen som centrum för nyhetsförmedlingen och propagandan. Vid varje postlägenhet avsändes sålunda kanslibulletiner om vad som tilldragit sig vid armén i en rad avskrifter till Stockholm och till de svenska sändebuden överallt i Europa. Bulletinerna utarbetades vanligen av Hermelin och Cederhielm, ibland också av någon högre militär, med stöd av de rapporter, relationer och journaler, som insändes från förbanden och som också låg till grund för den stora krigs-

dagboken i fältkansliet. De svenska sändebuden såg i sin tur till att bulletinerna mångfaldigades och fick spridning i utlandet. Både Hermelin och andra i kansliet såg mycket skeptiskt på kungens ryska företag, men i de officiella bulletiner och relationer, som de författade, spårar man inte något tvivel utan i stället en medveten tendens att försköna situationen och förtiga ofördelaktiga fakta. Det förefaller som om ett liknande nyhetsmaterial i form av dagorder skickats ut till förbanden och där kommit att användas av enskilda karoliner i deras dagböcker och memoarer.

Också i högkvarteret fördes en krigsdagbok, som grundade sig på avgivna order och på rapporter och relationer, som insänts från förbanden. Överbefälhavaren hade en sekreterare till förfogande för skrivgöromålen, men krigsdagboken sammanställdes av generalauditören, som var tjänstegrenschef i högkvarteret. De inkomna rapporterna användes också vid utformningen av högkvarterets dagorder och bulletiner. Samtliga karolinska dagboksförfattare tycks ha hämtat sin kunskap om stridshändelserna från dessa officiella bulletiner, som hade en klar prosvensk tendens (vid angivandet av förluster osv.). Högkvarterets propagandaverksamhet utsträckte sig till alla de från huvudstyrkan detacherade förbanden och avdelningarna. Det gällde självfallet att hålla humöret uppe bland trupperna men också att dämpa

verkningarna av den opposition, som fanns i armén. Oppositionen motverkades också genom en nödtvungen och tidtals stark censur från härens ledning mot de privata rapporter, som under det ryska fälttåget sändes till hemlandet.

I högkvarteret förvarades också stora serier av rullor och förslag samt räkenskaper av skilda slag. Också de enskilda förbanden hade omfattande expeditioner. Regimentsskrivaren, som hade hand om de ekonomiska ärendena, skulle föra ordentliga mönsterrullor över avgång och tillkomst på manskap vid regementet. Han gjorde också upp regementets årliga räkenskaper, insände avlöningslistor över befällets placeringar och lämnade kontinuerlig redovisning över vapen och annan materiel.

Ännu efter slaget vid Poltava kan vi följa de centrala och lokala fältarkiven. Enligt kungens order skulle armén föra med sig de tunga bagagevagnarna under marschen söderut mot Dnjeprfloden. På åtskilliga av dessa vagnar fraktades fältkansliets och högkvarterets handlingar samt de många fältkassorna. Om arkivens fortsatta öden efter ankomsten till Perevolotjna kan vi endast stödja oss på senare uppgifter.

Samma kväll som Karl XII lämnade armén för att skeppas över Dnjepr, lät överbefälhavaren, general Adam Ludvig Lewenhaupt, utfärda order om att den stora trossen med sina handlingar skulle

brännas och att regementskassorna skulle fördelas bland befäl och manskap. Samma order upprepade han strax före kapitulationen följande dag. Att hans order om arkivens förstöring åtminstone delvis genomfördes, framgår av ett uttalande av riksarkivarien Erik Palm-skiöld år 1716, återgivet av Ernst Carlson i hans uppsats »Slaget vid Poltava» (1875). Palm-skiöld åbe-ropar där ett vittnesmål av flera kanslitjänstemän, att de vid Pere-volotjna låtit bränna större delen av koncepten till de utrikes expeditionerna samt flera andra handlingar. En av dem, som själv antänt akterna »vid Dnjeprströmen», kansliposten Baltzar Thun, berättade, att han kastat på bålet åtskilliga buntar av kanslirådet Hermelins depescher.

Hur Lewenhaupts order verkställdes vid Skaraborgs regemente, framgår av en berättelse, som av-givits av regementskommissarien N. I. Hoffman till ledningen för den svenska fångorganisationen i Moskva, statsrådet Piper och fältmarskalken Karl Gustav Rehn-skiöld, i maj 1710. Berättelsen är publicerad av Einar Bensov i hans »Kungl. Skaraborgs regementes historia», del 2 (1944). Hoffman berättar hur han enligt order låtit dela ut regementskassan på 30 000 riksdaler, varefter han kastade i elden sitt skrivschatull och alla de skrifter, som fanns i kassavagnen. Detta skedde natten före kapitulationen vid Dnjepr.

Det framgår dock av andra handlingar att Lewenhaupts brännings-order inte genomfördes på alla håll i den förvirring, som rådde i den slagna karolinska armén nere vid floden. En del handlingar, däribland drabanternas arkiv, förde Karl XII med sig, när han och hans lilla skara följeslagare skeppades över Dnjepr. Skrivaren J. M. Nors-bergh berättar i sin dagbok, hur han utklädd till drabant i blå uniform förde drabanternas kassa och räkenskaper över floden. För säkerhets skull for han med samma båt som kungen för att — som han skriver — ingen omild människa skulle våga röra pengarna och skrifterna. Medan båten återvände till Perevolotjna, satt han under natten vakt vid kungens bår på stranden omgiven av sina pengar och handlingar.

Andra handlingar förde karolinerna med sig i den ryska fångenskapen. I Krigsarkivet förvaras ännu ett ståtligt minne av en svensk ämbetsmans plikttrohet. Det är en fuktskadad och hårt medfaren regementsräkenskap för Västmanlands regemente år 1709, som enligt anteckning regementskommissarien Johan Nycop burit med sig under sina ryska fångenskaps-år 1709–1722.

Det finns också samtida uppgifter om att delar av fältkansliets papper inte blivit förstörda utan fallit i tsar Peters händer. Enligt vad Hallendorff uppger, nämner tsaren själv i en rapport till ett

ryskt sändebud att han lagt beslag på svenska handlingar efter triumferna i Ukraina. Dessa handlingar har sedan länge varit föremål för svenska arkivforskares intresse. I en reseberättelse till den svenske utrikesministern år 1870 meddelade sålunda den kände arkivmannen O. S. Rydberg, att han gjort ett märkligt arkivfynd under ett besök i utrikesministeriets arkiv i Moskva. Han hade nämligen där påträffat Karl XII:s brevväxling med greve Piper åren före Poltava-slaget samt åtskilliga andra svenska handlingar. Uppgiften visade sig tyvärr vara mycket överdriven, vilket Nils Herlitz kunde konstatera vid en forskningsresa till Moskva år 1913. I det ryska utrikesministeriets arkiv fann han endast två obetydliga volymer i detta ärende. De innehöll skrivelser till Karl XII och Piper samt några kanslikoncept och kungliga brev. Som Herlitz antog i sin rapport i »Karolinska Förbundets Årsbok år 1914», hade dessa handlingar en gång tillhört fältkansliet. De hade sannolikt legat i någon kanslittjänstemans bagage och tagits av ryssarna vid Poltava eller Perevolotjna. Herlitz styrktes i detta antagande av att åtskilliga av handlingarna hade en enhetlig karaktär och gällde befodringsärenden inom armén och kyrkan. Vid sidan av dessa handlingar ingick det också ett antal privata brev, som sannolikt uppsnappats av ryssarna under fälttåget, samt många skrivel-

ser från svenska fångar i Ryssland, som av en eller annan anledning inte vidare sänts till hemlandet.

Efter det första världskriget har de ryska arkiven varit stängda för utländska forskare, och undersökningarna efter de förlorade karolinska fältarkiven har därför fått vila. Under de allra senaste åren har emellertid intresset för dessa handlingar på nytt blivit levande, sedan överenskommelse träffats om utbyte av arkivforskare mellan Sverige och Sovjetunionen. Huruvida svenskarna bränna sina handlingar vid Perevolotjna eller föll en del av dem i tsarens händer och ligger nu begravda någonstans i det väldiga riket? Kanske skall det lyckas för de svenska forskarna Artur Attman och Wilhelm Carlgren, som redan två gånger besökt sovjetryska arkiv, att till slut sprida ljus i saken.

Att ryssarna själva är positivt intresserade i frågan, har de nyligen lämnat bevis på. Under de sovjetryska arkivforskarnas besök i det svenska Krigsarkivet i våras, framförde krigsarkivarie Birger Steckzén en önskan om att de vid sin återkomst till Sovjet skulle forska efter de karolinska arkivens öde. Strax före jul överlämnade chefen för utrikesministeriets arkiv i Moskva, Zemskov, fotografier av ett antal dokument, som han förmodade utgjorde rester av detta bestånd. De bestod av två slag, kanslikoncept till officersutnämningar vid Västmanlands regemente, daterade Poltava den 12

juni 1709, samt Karl XII:s manifest den 16 december 1708, i vilket han tar det ukrainska folket under sitt beskydd gentemot tsar Peters förtryck. Handlingarna är tidigare kända. Kanslikoncepten tycks ha ingått i någon av de båda volymer, som Herlitz undersökte år 1913, och Karl XII:s manifest är publicerat i äldre källor. Men själva ak-

tionen från det ryska utrikesministeriets sida är glädjande och öppnar kanske möjligheter för de svenska arkivforskarna att tränga vidare in i denna fråga, som är av så vitalt intresse för studiet av den karolinska krigföringen och av förhållandet mellan Ryssland och Sverige i gamla ofredstider.